

DOI: 10.31648/pl.5674

LIDIA WIECZOREK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3233-6356>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

e-mail: lidia.wieczorek@op.pl

Natalia Lemann, *Historie alternatywne i steampunk w literaturze. Archipelagi badawczo-interpretacyjne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, ss. 561

Rozważania i poszukiwania odpowiedzi na pytanie „Co by było gdyby...?” towarzyszą ludzkości od zarania dziejów. Próba sformułowania odpowiedzi rozwijała kreatywne myślenie oraz weryfikowała stan wiedzy historycznej, politycznej czy kulturowej, co znalazło swoje odzwierciedlenie w literaturze, m.in. w fantastyce. Autorzy intensywnie eksploatują wybrane wydarzenia historyczne oraz proponują ich nową interpretację. Dzięki „re-intepretacji” i „re-konstrukcji” (Gąsowska 2011: 45) twórcy i czytelnicy mogą dokonać analizy własnych spostrzeżeń i poglądów dotyczących wydarzeń politycznych, historii czy kultury, a wykorzystana konwencja fantastyki „nie zaprzecza czy nie odrzuca historii, stanowi jej dekonstrukcję ukazującą, że odsłonięcie prawdy (dziejowej) ma strukturę fikcji (literackiej)” (Uniłowski 2017: 26).

Mariaż historii i fantastyki zaowocował powstaniem nowego podgatunku – historii alternatywnej – inspirowanego przełomowymi wydarzeniami, które miały ogromny wpływ na późniejsze sytuacje polityczne i społeczne. W polskiej prozie do takich wydarzeń najczęściej należą rozbiory, II wojna światowa czy okres komunizmu. Na polskim rynku wydawniczym po 1989 roku, po zniesieniu cenzury i zmianie ustrojowej, historie alternatywne zaczęto publikować w coraz większych ilościach dzięki wciąż wzrastającej popularności wśród czytelników. W *Leksykonie polskiej literatury fantastycznonaukowej* znajdujemy następującą definicję tego terminu:

Historia alternatywna – fikcyjny przebieg zdarzeń dziejowych w mniejszym lub większym stopniu zbliżony do faktów znanych z autentycznej historii. Mechanizm historii alternatywnej polega na pokazywaniu innych wariantów procesu historycznego, zapoczątkowanych wydarzeniami fikcyjnymi, które aczkolwiek możliwe, w istocie się nie ziściły. Jest więc taki sam jak w eksperymencie myślowym fantastyki naukowej, ponieważ sprowadza się do odpowiedzi na pytanie, co by było, gdyby... Materiałem jednakże, z którego budowany jest świat przedstawiony

utworu, są realia historyczne, a celem owych zabiegów – poznanie ukrytych sprę-
żyn (Niewiadomski, Smuszkiewicz 1990: 300).

Magdalena Wąsowicz (2016: 91–105) przedstawiła następujące funkcje histo-
rii alternatywnych: kompensacyjna, historiozoficzna, rewizyjna, edukacyjna,
poznawcza, polityczno-społeczna, rozrywkowa.

Pierwsza funkcja polega na „odreagowaniu narodowych traum” (tamże:
98), czyli osłodzeniu porażek historycznych czy społecznych. Narodowe klęski
w wyobraźni pisarza rozgrywiają się inaczej, dzięki czemu Polska z czasem staje
się mocarstwem na arenie.

Funkcja historiozoficzna „polega na namyśle nad biegiem i sensem historii
i nad mechanizmami, które nią rządzą” (tamże: 99). Istotne są również rozważa-
nia dotyczące wpływu jednostki na bieg historii. W przypadku funkcji rewizyj-
nej mamy do czynienia z refleksją nad narodowymi symbolami.

Historie alternatywne często pogłębiają wiedzę historyczną czytelnika,
zmuszają do głębokich i najczęściej gorzkich refleksji. Autorzy operują licznymi
nawiązaniami historycznymi oraz kulturowymi, dzięki czemu można mówić
o ich funkcji edukacyjnej oraz poznawczej. Historie alternatywne pełniące funk-
cję polityczno-społeczną są komentarzem na temat przeszłości, sytuacji politycz-
nych i społecznych oraz teraźniejszej rzeczywistości społecznej.

Ostatnią funkcją, jaką pełnią wizje historyczne autorów, jest funkcja roz-
rywkowa. Niewątpliwie ludyczność to cecha główna historii alternatywnych
mimo podejmowania przez nie ważnych i trudnych tematów. „Tło historyczne
jest w takich powieściach pretekstem do ukazania ciekawej i awanturkowej
przygody, a zmiana biegu historii to element, który ma za zadanie uatrakcyjnić
fabułę” (tamże: 103).

Historie alternatywne bazują jednocześnie na wydarzeniach z przeszłości
i teraźniejszej sytuacji politycznej, społecznej i kulturowej; „to swoiste labora-
torium współczesnej historii: jej metodologii, ustaleń, wizji rozwojowych i kie-
runków, w jakich współczesna nauka historyczna zmierza, przewartościowując
swoje podstawy” (Lemańska 2011: 30). Stanowią niekiedy komentarz zastanej
rzeczywistości, mogą pełnić rolę swoistego ostrzeżenia czy pouczenia.

W 2019 roku nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego ukazała
się książka Natalii Lemann pt. *Historie alternatywne i steampunk w literaturze. Archipelagi badawczo-interpretacyjne*, w której została dokonana analiza powie-
ści polsko- i obcojęzycznych. Ta obszerna publikacja, licząca 561 stron, jest
rozwinięciem wcześniejszych artykułów badaczki, które pojawiły się różnych

czasopismach oraz monografiach zbiorowych. Zostały jednak one nieco zmodyfikowane na potrzeby książki.

W skład publikacji wchodzi dziewięć rozdziałów (podzielonych na liczne podrozdziały): *Historie alternatywne pomiędzy pisarstwem historycznym a fantastycznym*; *Historie alternatywne i steampunk (genologia, poetyka, typologia)*; *PODobni i niePODobni*, poświęcony analizie porównawczej *Muzy dalekich podróży* Teodora Parnickiego i *Lodu* Jacka Dukaja; *Słodkie sny o potęgę. Postkolonialne uwarunkowania wizji hegemonicznej przeszłości Polski w wybranych historiach alternatywnych*; *Czy można uchronić się? Krytyczny i subwersywny ładunek historii alternatywnych*; *Alternatywa historia literatury (teoria, krytyka, powieści)*; *Miasta (nie)istniejące* oraz *Alternatywne historie religii*.

Użyte w podtytule słowo „archipelag” słusznie sugeruje wykorzystanie mnogich ujęć badawczych oraz wieloaspektowy charakter publikacji. Badaczka przedstawiła bogatą tematykę, potencjał badawczy historii alternatywnych oraz zastosowała wiele nurtów teorii literatury, m.in. historyzm, postkolonializm, geokrytykę czy pojęcie szkół ponowoczesnych.

We wstępie badaczka zgrabnie ukazuje wpływ alternatywnych historii na popkulturę. Inspiracje „probabilizmem” można już znaleźć w reklamach, kanałach na YouTube czy w kinematografii. Często owe inspiracje mają wydźwięk ironiczny, pełnią głównie funkcję ludyczną, lecz skłaniają swoich odbiorców „do pytań o charakter współczesnej pamięci kulturowej i do rozpoznawania coraz to bardziej przesuniętych granic pomiędzy fikcją a historią oraz sposobów reprezentacji historycznej” (s. 14). Liczne produkcje serialowe i filmowe „dowodzą, że historie alternatywne mają szeroki udział w nurcie kultury popularnej” (tamże). W tym fragmencie Lemann przytacza również definicje oraz wyniki analizy powieści historycznej oraz studiów nad pamięcią innych badaczy, m.in. Aleksandry Chomiuk, Astrid Erll, Magdaleny Góreckiej czy Magdaleny Wąsowicz.

W rozdziale pierwszym znajdują się rozważania dotyczące związków między historią, badaniami historycznymi a literaturą. Związki te są bardzo istotne dla badań skupiających się nad historią alternatywną, ponieważ gatunek ten ewoluował dzięki kontrfaktycznym rozmyślaniom historyków na temat możliwego, chociaż niezrealizowanego, przebiegu dziejów. Lemann zaproponowała formułę wzajemnego transakcyjnego przenikania się. Znaleźć tutaj można historię gatunku, którego powstanie autorka przypisuje już czasom antycznym. Prekursorami gatunku badaczka określa m.in. Tukidydesa i Liwiusza, którzy prowadzili rozważania na temat wyglądu ich społeczeństwa, gdyby Grecy zostali pokonani przez Persów bądź Aleksander Wielki wypowiedział wojnę Rzymowi.

Badaczka zauważa, iż wpływ na powstanie omawianego gatunku miały również zachodzące w XX wieku zmiany w paradygmacie myślenia o historii. Wtedy to zaczęła być ona postrzegana jako rodzaj pisarstwa, literacki artefakt, a nie obiektywne przedstawienie przeszłych zdarzeń (s. 31). Lemann ukazuje swym czytelnikom liczne powiązania między badaniami historycznymi a historią alternatywną oraz jak liczne nurty badań wpływały na kształt gatunku. Autorka monografii, przy opisie tworzenia się gatunku, korzysta z prac oraz rozpraw licznych filozofów i badaczy, takich jak: Hayden White, Frank Ankersmith, Roland Barthes czy Leopold Ranke. Wykorzystuje również dorobek naukowy polskich badaczy: Ewy Domańskiej, Marcina Kuli i Ryszarda Nycza.

W rozdziale drugim znaleźć można różne spojrzenia na historię alternatywną oraz na jej liczne odmiany (m.in. utopia, teoria światów możliwych, *steampunk*). Badaczka bazuje na definicjach i podziałach gatunkowych, będących efektem prac innych znawców gatunku: Williama Josepha Collinsa, Karen Hellekson, Gavriela Rosenfelda i Guida Schenkela. Lemann w swojej pracy zaproponowała traktowanie historii alternatywnej jako para- i ponadgenologicznego czynnika funkcjonującego w ramach poszerzonej formuły powieści historycznej i jej postmodernistycznych odmian (s. 84), co prowadzi do możliwie jak najszerszej definicji gatunku. W owym rozdziale autorka skupia się również na typach humoru, intertekstualności oraz ironii.

W dalszej części autorka przechodzi do analizy przykładów, w których można znaleźć bardzo klasyczne historie alternatywne (*Człowiek z Wysokiego Zamku* Philipa K. Dicka, *Alterację* Kingsleya Amisa, *Wallenrod* Marcina Wolskiego czy *Orzeł bielszy niż gołębica* Konrada T. Lewandowskiego) oraz utwory nawiązujące do gatunku bądź przedstawiające inny/alternatywny świat (*Muza dalekich podróży* Teodora Parnickiego, *Alfred i Emily* Doris Lessing oraz trylogia *Mroczne materie* Philipa Pullmana).

W rozdziale trzecim badaczka skupia się na analizie powieści *Lodu* Dukaja oraz *Muzy dalekich podróży* Teodora Parnickiego, będącego według niej prekursorem polskich historii alternatywnych. Jednak Lemann podkreśla, że powieści Parnickiego nie powinno się określać jako historii alternatywnej, choć mają one wiele wyznaczników zgodnych z tym gatunkiem.

W rozdziale czwartym znaleźć można analizę polskich powieści i opowiadań, nawiązujących do okresu II wojny światowej, czyli *Wallenrod* i *Mocarstwo* Marcina Wolskiego, *Burza. Ucieczki z Warszawy '40* Macieja Parowskiego, *Pakt Ribbentrop-Beck* Piotra Zychowicza czy *Bomba Heisenberga* Andrzeja Ziemiańskiego. Utwory zostały zinterpretowane za pomocą metodologii wypracowanych przez teorię postkolonialną. W tym rozdziale doskonale widać,

jak historie alternatywne odzwierciedlają bolączki, niespełnione ambicje czy traumy narodowe oraz mentalność społeczeństwa, często ukryte w dyskursie medialnym.

Następny rozdział kontynuuje temat rozprawy z narodowymi i historycznymi mitami oraz „przynosi analizę krytycznego i subwersywnego potencjału historii alternatywnych, spierających się z kulturowym kształtem pamięci i tożsamością narodową” (s. 26). Jako przykłady badaczka podaje *Krfotok* Edwarda Redlińskiego, *Xavrasę Wyzryn* Jacka Dukaja czy *Chwałę cesarstwa* Jeana d’Ormessona.

Z kolei rozdział szósty poświęcony został analizie alternatywnych życiorysów wybitnych pisarzy (Miltona, Byrona i Baczyńskiego) oraz historii literatury (obraz polskiej literatury „bez Jałty”), której oblicze zmieniły alternatywne losy narodów (*Burza. Ucieczka z Warszawy '40* Macieja Parowskiego, *Widma* Łukasza Orbitowskiego, *Dumanowski* Wita Szostaka czy *Maszyna różnicowa* Bruce’a Sterlinga i Williama Gibsona).

W rozdziale siódmym znalazły się rozważania nad problemem przestrzeni i terytorium w wybranych powieściach, a omówione zostały miasta, takie jak np. Kraków, Rzym czy Warszawa.

Tematyka podjęta w tej części monografii płynnie przechodzi do następnego tematu zawartego w rozdziale *Alternatywne historie religii*, w którym – jak sama nazwa wskazuje – badaczka skupiła się na alternatywnym rozwoju różnych religii oraz ich wpływie na dzieje świata.

W rozdziale dziewiątym znaleźć można omówienie powieści skupiających się na alternatywnych losach postaci historycznych (*Alfred i Emily* Doris Lessing oraz *Spisek przeciwko Ameryce* Philipa Rotha), które – jak autorka podkreśla – dają możliwość wyjścia poza ramy gatunku fantastyki.

W zakończeniu Lemann zawarła krótkie podsumowane wcześniejszych wywodów oraz wymieniła inne drogi metodologiczne, z których mogłaby skorzystać, lecz z nich zrezygnowała. Wyjaśniła również, dlaczego zastosowała metodę „archipelagów”, łączącą niekiedy skrajne tematy, które w pierwszej chwili wydają się niepowiązane ze sobą.

Czy to zabieg udany? Momentami może być męczący dla czytelnika, ponieważ prowadzi do zagubienia się na „mapie myśli”, tworzącej się podczas lektury. Struktura archipelagu z jednej strony jest udanym zabiegiem, ponieważ w ten sposób autorka motywuje do sięgnięcia po całą monografię, lecz z drugiej zaś momentami daje odbiorcy poczucie powtarzalności i znużenia, gdy po raz enty pojawia się powierzchowna analiza tego samego przykładu. W monografii znaleźć można jeszcze pojedyncze błędy rzeczowe: określenie powieścią

opowiadania *Bomba Heisenberga* Andrzeja Ziemiańskiego czy zamienne stosowanie *science fiction* z fantastyką, które w polskim dyskursie naukowym nie są tożsame.

Mnogość prądów literackich oraz metodologii badań robi ogromne wrażenie, jednak może stwarzać pewne problemy czytelnikom niestykającym się na co dzień z „żargonem naukowym”. Imponująca jest bibliografia, lecz muszę przyznać, że bardziej przyswajalny mógłby być jasny podział na literaturę polską i obcojęzyczną. Nierozdzielenie poszczególnych literatur narodowych czasami wprowadza pewien chaos w strukturze monografii.

Mimo tych drobnych niedogodności mozaikowa publikacja jest pozycją godną polecenia, która niewątpliwie poszerzy wiedzę na temat gatunku i zainspiruje do dalszych poszukiwań innych archipelagów.

Bibliografia

- Gąsowska Lidia (2011), *Fantasy gra z czytelnikiem o historię*, „Śląskie Studia Polonistyczne”, nr 1: 45–52.
- Niewiadomski Andrzej, Smuszkiewicz Antoni (1990), *Leksykon polskiej literatury fantastycznonaukowej*, Poznań.
- Lemann Natalia (2011), *Historie alternatywne – pomiędzy pisarstwem historycznym a fantastycznym, czyli czasem terium est datur...*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka”, nr 28 (48): 77–100.
- Lemann Natalia (2019), *Historie alternatywne i steampunk w literaturze. Archipelagi badawczo-interpretacyjne*, Łódź.
- Uniłowski Krzysztof (2017), *Historia jako parodia. Saga o wiedźminie Andrzeja Sapkowskiego*, „Dekada Krakowska”, nr 1/2: 20–30.
- Wąsowicz Magdalena (2016), *Historie alternatywne w literaturze, typologia, tematyka, funkcje*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich”, R. LIX, z. 2: 93–105.